

Régi könyvek számítógépes feldolgoása a JATE Központi Könyvtárban

A szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára 1980-ban alapította meg a Régi Könyvek és Kéziratok Tárát. Központjában a régi nyomtatványok és kéziratok állnak, kiegészülve a különgyűjteményként kezelt iskolai értesítők, országgyűlési naplók és nem hagyományos dokumentumok anyagával.

A Régi Könyvek és Kéziratok Tárának célja:

- az egyetemen folyó oktatás és kutatás támogatása;
- az önálló, könyvtári tudományos műhelymunka európai színvonalú környezetének megteremtése;
- a régi dokumentumokkal kapcsolatos országos és nemzetközi programokhoz való csatlakozás;
- az értékes dokumentumok megőrzése, eleget téve az állományvédelmi szempontoknak.

Az 1921-ben alapított könyvtár természetesen nem rendelkezett jelentős régi könyv- és kéziratgyűjteménnyel. A Ferenc József Tudományegyetem gazdag bibliotékája ugyanis az első világháborút lezáró békekötések után Kolozsváron maradt, az átköltözés utáni könyvtár pedig a szűkös keretekből történő vétel mellett elsősorban ajándékokból és professzori hagyatékokból gyarapodott. Fordulatot az 1949 és 1952 közötti évek hoztak, amikor az egyházi és főúri gyűjtemények anyagából, az ekkor felállított népkönyvtári elosztó hálózaton keresztül a szegedi egyetemi könyvtár is részesült. A szegedi egyházi gyűjtemények darabjai például ekkor származtak vissza az anyavárosba. 1989-ben a Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalomtörténeti Könyvtára a tulajdonában lévő régi magyar nyomtatványokat átengedte a Központi Könyvtárnak, táplálva ezzel a reményt, hogy az immár tízezer kötetet számláló szegedi régi könyvgyűjtemény története nem zárult le véglegesen.

A régi nyomtatványok gyűjteménye magában foglalja:

- az 1700-ig külföldön kiadott könyveket, illetve
 - az 1850-ig megjelent magyarországi vagy magyar vonatkozású dokumentumokat.
- Kronológiai szempontból az állomány az alábbi egységekből áll:
- ősnymtatványok (15 tétel);
 - 16. századi antikvák (290 tétel);
 - a 17. századi külföldi dokumentumokat tartalmazó barokk gyűjtemény (1595 tétel);
 - a Régi Magyar Könyvtár körébe sorolható, 1711-ig megjelent nyomtatványok (543 tétel);
 - a 18–19. századi magyarországi vagy magyar vonatkozású könyvek, különös tekintettel az 1800 és 1850 között megjelent reformkori dokumentumokra (7546 tétel).

Érdeemes itt megjegyezni, hogy a gyűjtemény három egykori szegedi szerzetesrend könyvtárának töredékét őrzi.

A szegedi ferencesek középkori alapítású bibliotékája 1930 körül 4000 tételből állt; 1950-ben 540 mű jutott az Egyetemi Könyvtár tulajdonába. A gyűjtemény főként 17–18. századi prédikációs-köteteket (126 tétel), dogmatikai-apológiai, morális és aszketikai mű-

veket (138 tétel) és filozófiai könyveket (44) tartalmaz. Az Egyetemi Könyvtár 15 ősnomtatványából 11 tétel ebből a gyűjteményből származik.

A szegedi piaristák könyvtára 1931-ben 19 ezer kötetből állt. A gyűjtemény nagy része 1951-ben szétszóródott, s mindössze 246 kötet került az Egyetemi Könyvtár állományába. A könyvek zöme a 18. században jelent meg, és a gyűjtőkört elsősorban az iskolai oktatásra való felkészülés határozta meg.

A minoriták könyvtára a szekularizációkor a többi szerzetesi gyűjtemény sorsára jutott. Az 1913-ban rögzített 4080 kötetből ma a régi könyvgyűjtemény csak 144 művet őriz. Ennek zöme a 18. századból való, 25%-a régi magyar könyv s csaknem 10%-a 16. századi külföldi nyomtatvány.

A szegedi régi könyvállományban való keresést három katalógustípus segíti:

– Az egyes állományrészek anyagát 1986-tól *Régi könyveink és kézirataink* sorozattal címmel nyomtatott katalógusok formájában publikáljuk, ezek remélhetőleg a nagyobb magyarországi könyvtárakban megtalálhatók. Eddig öt kötet látott napvilágot: a 16. századi antikvák, az 1700-ig megjelent régi magyar nyomtatványok, valamint a szegedi piaristák, a minoriták és az alsóvárosi ferencesek gyűjteményeinek katalógusa. A nyomtatott katalógusok esetében a bibliográfiai felvétel mindig az aktuális állományrész sajátosságaiából indult ki: a 16. századi külföldi könyvek leírása például a VD 16 részletességét követi, a régi magyar könyvek esetében azonban csak rövidebb leírást alkalmaztunk, és a bibliográfiai azonosító számokkal az RMNY-hez, az RMK-hoz, valamint Apponyi Hungaricájához stb. utaltuk az olvasót. Meggyőződésünk ugyanakkor, hogy a szegedihez hasonló kisebb gyűjtemények feltárásakor nemcsak a mű-, hanem a példányleírásra is figyelmet kell fordítani, ezért minden egyes tételről részletes állapotleírás készült: jeleztük a hiányzó vagy csonka leveleket, a kötés típusát, a szabályostól eltérő kollacionálást és legfőképp a könyvekben található possessor-bejegyzéseket. A köteteket az RMNY mintájára készült mutatórendszer egészíti ki. A közeljövő tervei között a 17. századi barokk könyvek és a reformkori magyar nyomtatványok katalógusa szerepel, s erről annak ellenére sem kívánunk lemondani, hogy számítógépes régi könyvadatbázisunk már jó ideje hálózaton keresztül is bárki számára hozzáférhető.

– A teljes régi könyvállományt tükrözi a wolfenbütteli könyvtár mintájára felállított fotókatalógus. A címlapokról készült 11x15 cm-es fényképek nemcsak a betűrendes visszakeresést szolgálják, hanem az azonosítást is nagymértékben segítik. A régi könyvek leírásának nemzetközi szabványát, az ISBD/A-t bíráló munkacsoport egy tagja éppen azt hangsúlyozta, hogy az adatelemek leg gondosabb bibliográfiai felvétele is a címloldal szerkezetének elkerülhetetlen torzításával jár. E fotókatalógus részben elveszíti majd jelentőségét, amikor számítógépes adatbázisunkhoz a beszkenelt címlapokat is hozzárendeljük. Ez nem is olyan távoli cél, hiszen az első mintavétel már megtörtént.

– A szegedi régi könyvgyűjtemény harmadik típusú katalógusa – s ezzel elérkeztünk a tulajdonképpeni tárgyunkhoz – a lokálisan és hálózaton egyaránt működő számítógépes adatbázis.

Elfogultság nélkül mondhatjuk, hogy a könyvtári műveletek (feldolgozás, tájékoztatás, visszakeresés) elektronizálása terén a szegedi egyetemi könyvtár ma az ország legdinamikusabban fejlődő gyűjteménye. Azt, hogy a magyar gyakorlatban a JATE Központi Könyvtára első között foghatott hozzá a számítógép alkalmazásához, több körülmény is elősegítette. Így az egyetem Kibernetikai Laboratóriumának közelsége, néhány számítástechnikával foglalkozó egyetemi szakember affinitása a társadalomtudományi felhasználás iránt, valamint a könyvtárban ugyancsak meglévő törekvések a gépi adatfeldolgozásra. A könyvekről felvett bibliográfiai leírásokat már 1977-től lyukszalagokra rögzítették, később mágnesszalagokra olvasták, majd a kilencvenes évek elején az adatokat olyan gépi formátumra konvertálták, melynek révén a jelenleg is használt személyi számítógépekkel olvashatóvá váltak. Hamarosan sor került a JATE Kibernetikai Laboratóriuma és az

Egyetemi Könyvtár közötti számítógépes adatvonal kiépítésére és a beszerzett könyvek adatainak különböző nagyszámítógépeken való rögzítésére. 1994-től a shareware-gép szerepét egy – az Egyetemi Könyvtárban elhelyezett – Sun Sparc Classic látja el, a rajta futó adatbázis pedig immár az ország legnagyobb – lokálisan és a TCP/IP protokollt használó INTERNET-en egyaránt elérhető – on-line katalógusa. Egy pillantás a közeljövőbe: hivatalosan 1996 második felében, a gyakorlatban már 1995 elején életbe lépett Voyager integrált rendszer a könyvtári műveletek (beszerzés, feldolgozás, tájékoztatás, kölcsönzés stb.) teljes integrációját valósítja meg.

A keresőnyelv 1994-ig az IIF (Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program) körében legelterjedtebb, s az UNESCO által támogatott ISIS (Integrated Set of Information System) volt, amely többféle számítógépen, többféle műveleti rendszer alatt használható. Nagy IMB gépekre kifejlesztett változata a CDS/ISIS, PC-n DOS alatt futó változata az ún. MicroISIS – ennek szerkezetéről még szó lesz az alábbiakban. Az IIF adatbázisoknál használt ISIS programot 1994-től a sokfunkciós, nagy teljesítményű, többféle felhasználói felülettel rendelkező BRS/Search szöveges adatbáziskezelő program és keresőnyelv váltotta fel. Az utóbbi hónapokban az Egyetemi Könyvtár számítógépes szolgáltatásai – az on-line katalógus (OPAC), a távoli gépekbe való bejelentkezést biztosító TELNET – a UNIX alatt futó ún. XNS-felületet kaptak, amely grafikus megjelenítésre, beszkenelt címlapok, képek, illusztráció közvetítésére is alkalmas.

Ez a központi adatbázis – nyilvánvaló biztonsági okokból – az egyes munkaasztalokról közvetlenül nem építhető. Olyan adatbázis-kezelőre volt szükség, amely

- személyi számítógépre telepíthető;
- néhány ezer adat tárolására biztonságosan alkalmas;

- szolgáltatásaival a munkafolyamatban felmerülő kérdésekre választ ad;

- s végül aktuális fájljaival a törzsfájl – persze megfelelő konvertáló program segítségével – frissíthető, bővíthető.

A PC-s munkagépeknél – így a régi könyvek feldolgozásában is – a korábban említett MicroISIS programot választottuk. A hazai szakirodalom viszonylag sokat foglalkozott a program ismertetésével, nem hiányzott a kellő felhasználói tapasztalat, és a döntésben szerepet játszott az Egyetem szakembereinek nagygépes ISIS-gyakorlata is. A szoftver új változata ráadásul megszüntette a korábbiak kényelmetlenségeit, így például lehetővé vált az invertált fájlba való közvetlen betekintés, a szabad szövegkeresés és az alapvető matematikai műveletek elvégzése. Az itt épülő adatbázis már ebben a szakaszban is megfelel a katalógus alapvető követelményének, azaz a többszemponatú visszakereshetőségnek a jelzet, a cím- és szerzőségi, a kiadási és terjedelmi adatok, valamint a tárgyszó, a nyelv és ezek bármilyen kombinációja szerint. Ne felejtsük el azonban, hogy az ide bekerülő tételek a Könyvtár BRS/Search keresőnyelvű adatbázisában kumulálódnak, amely

A teljes régi könyvállományt tükrözi a wolfenbütteli könyvtár mintájára felállított fotó-katalógus. A címlapokról készült 11x15 cm-es fényképek nemcsak a betűrendes visszakeresést szolgálják, hanem az azonosítást is nagymértékben segítik. A régi könyvek leírásának nemzetközi szabványát, az ISBD/A-t bíráló munkacsoport egy tagja éppen azt hangsúlyozta, hogy az adatelemek leggondosabb bibliográfiai felvétele is a címloldal szerkezetének elkerülhetetlen torzításával jár. E fotókatalógus részben elveszíti majd jelentőségét, amikor számítógépes adatbázisunkhoz a beszkenelt címlapokat is hozzárendeljük. Ez nem is olyan távoli cél, hiszen az első mintavétel már megtörtént.

- barátságos nyelvével a hétköznapi olvasó számára is leegyszerűsíti a visszakeresést;
- a hálózati futtatás miatt távoli – akár tengerentúli – olvasó számára is elérhetővé válik.

Jelenleg az adatbázis és a korábban említett UNIX-os grafikus felület párosításán dolgozunk, melynek révén a bibliográfiai elírás mellett a beszkenelt címlapok és érdekebb oldalak is megjeleníthetők a képernyőn.

A munkagépeken működő régi könyves ISIS-adatbázisunk azokra az adatelemekre épül, amelyeket az Akadémia Könyvtörténeti Bizottsága dolgozott ki 1986-ban a magyarországi gyűjteményekben őrzött régi nyomtatványok bibliográfiai felvételére. Mivel a külföldi régi könyvek felső időbeli határát 1700-nál, a magyarországiakét azonban 1850-nél húztuk meg, az első feladat azoknak az adatelemeknek (mezőknek) a kiválasztása volt, amelyek elengedhetetlenül szükségesek egy 16. századi dokumentum leírásához, ám nem terhelik feleslegesen egy 19. századi könyv rekordját. Ennek eredményeképpen tizenhat fő- és két kiegészítő mezőt állapítottunk meg. A második feladat a címléírás elvek kidolgozása volt, ahol a hazai könyvtári és bibliográfiai gyakorlatot ötvöztük az ISBD/A MARC-formátumra kidolgozott, ám a maguk tiszta formájában nem alkalmazható elveivel:

1. *A könyvtár azonosító kódja* – amely a különböző hazai adatbázisok kumulálásakor a leőhely jelzésére szolgál.
2. A nyomtatvány raktári jelzete.
3. *A szerző* – ahol a névalak a címlapon található szerzőségi közlésnek megfelelően, nominativusban szerepel. A nem nominativusban álló névalakot, illetve a szerzőségi közléssel kapcsolatos főnévi szerkezeteket (X. Y. munkája stb.) a címmezőben megismételjük. Ha a bibliográfiai névalak ettől eltér, a szerzőségi közlés a szögletes zárójelbe tett bibliográfiai névalakkal is kiegészül. A szerző neve mellől az akadémiai fokozat, állás, képesítés stb. megjelölését elhagyjuk, kivéve ha feltüntetésük nyelvtanilag vagy a szerző azonosítása végett szükséges.
4. *A cím* – amelyet a címdalról betűhíven írunk le, de nagybetűit csak indokolt esetben tükrözzük. Ha nagyon hosszú a cím, a kihagyása jelével lerövidítjük. A szöveges címdalt előnyben részesítjük a metszetes címdallal szemben. A vaglyagos címekeket, a párhuzamos címekeket és az egyéb címadatokat a főcím részeként írjuk le. Az azonos főcímmel, de különböző egyéb címadattal megjelenő dokumentumokat önálló bibliográfiai egységként kezeljük. Itt tüntetjük fel a kiadásjelzést is. Ha az a címdalról származik, a kiadványban használt kifejezéssel, ha más forrásból ered, a kifejezéseket lerövidítjük és a számokat arab számmal írjuk át. Ha a kiadványról ismeretes – bár a dokumentumban erre nincs utalás –, hogy jelentékeny változtatásokat tartalmaz, a megfelelő közlést szögletes zárójelben adjuk meg.
5. *A megjelenés helye* – amely az adatforrásban megadott helyesírással és nyelvtani esetben szerepel, tehát az előtte álló viszonyzókat az adatelem részeként írjuk le. az azonosítás megkönnyítésére a város egykorú nemzeti névalakja szögletes zárójelben szerepel. A megjelenéssel kapcsolatos anomáliákat (bizonytalanság stb.) az RMNY rövidítéseivel jelöljük.
6. *Kiadó, nyomdász* – már az IFLA Régi és Ritka Könyvek és Dokumentumok Bizottsága is megállapította az ISBD/A tervezetének vitáján, hogy hozzávetőleg a 18. század végéig a nyomdász, a könyvkereskedő és a könyvkiadó egymáshoz való viszonya olyannyira szövevényes és bizonytalan, hogy sokkal jobb leírni a megjelenés adatait, ahogy vannak, nemcsak a betűhű pontosság miatt, hanem az önkényes megítélések elkerülése végett is. A 19. századi nyomtatványokban ezek az intézmények viszonylag jól elkülöníthetők, az esetek többségében nem is azonos adatforrásban szerepelnek, ezért ebben a korszakban a kiadó neve mellett – a megfelelő zárójelben – a nyomdahelyet és a nyomdász nevét is szerepeltetjük.
7. *A megjelenés ideje* – amelyet úgy írunk le, ahogy a kiadványban áll. A római számokat – az ISBD/A instrukciónak megfelelően – arab számokkal írjuk át, az 'anno' és hasonló kifejezéseket elhagyjuk. A kiadványokon kívüli forrásból származó vagy valószínűsített megjelenési évet szögletes zárójelben adjuk meg. A több kötetben több éven át megjelent dokumentumokat különválasztva, a felvétel szempontjából önálló bibliográfiai egységként kezeljük.
8. *Terjedelmi adatok* – ahol a dokumentumnak megfelelően oldal- vagy lapszámozást adunk, az arab és római számokat a kiadvány szerint közöljük, a számozatlan oldalakt szögletes zárójelben arab számmal jelöljük. Feltüntetjük a nyomtatvány formátumát is. Jól tudjuk, hogy a kiadvány szerkezetét a kettős kollacionálás, azaz az oldalszámzás és az ívbeosztás képlete együttesen tükrözi. Ez utóbbinak leírására – a néhány unikumnak számító könyvünk kivételével – mégsem vállalkozunk, hanem a bibliográfiai azonosító számmal a megfelelő leíráshoz utaljuk az olvasót. A szabályostól eltérő kollacionálást, a levelek hiányát, a kötet csonkaságát azonban a megjegyzés rovatban mindig jelezzük.
9. *Sorozatjelzés* – amely elsősorban a 19. századi nyomtatványok leírásának adateleme.
10. *Nyelv* – ahol az ún. prelimináriák (címlap, ajánlás stb.) nyelve, és nem a kiadvány főszövegének nyelve a mérvadó. A kettő egyébként a 19. század közepéig gyakorlatilag egybeesik.

11. *Tárgyszó* – a bibliográfiai leírás legneuralkikusabb eleme. Többféle megoldás kínálkozik:
 – rendszerező tárgyszókatalógus, amely megkísérli egyesíteni a szótárkatalógus és a szakkatalógus előnyeit: tárgyszavai nagy szakterületet ölelnék fel, ezeket alosztályozza, mindig újra kezdődő betűrendben. Ennek az osztályok alatti csoportosításnak hátránya, hogy a speciális tárgyak megtalálásához rengeteg utalóra van szükség. Például *biblia* ld. teológia – történelmi teológia – biblikus irodalom – biblia. Ezen belül természetesen minden tagra (és szinonimára) utalni kell. A másik nehezen megoldható kérdés, hogy a szakterületek a mai vagy a korabeli tudományfelosztást kövessék-e, esetleg ezek valamilyen kombinációjára épüljenek;
 – a szótárkatalógus hátránya viszont az, hogy igen keveset tudni az olvasóknak a tárgyi megközelítéssel kapcsolatos igényeiről (*biblia* vagy *huszita biblia?*). A gyakorlatban tehát csak a könyvtárosok tapasztalataira támaszkodhatunk.

Mi azt a tárgyszavazási elvet fogadtuk el, amely az olvasót helyezi a középpontba és azt mondja, hogy a tárgyszó megfogalmazásának és szerkezetének olyannak kell lennie, ahogy azt az olvasó a katalógusban keresni fogja. Ugyanennek az elvnek másik axiómája, hogy a tárgyszavaknak az olvasók körének megfelelő szóhasználaton kell alapulnia. Mivel a régi könyvet keresők többnyire szakemberek vagy szakemberrövidítettek, specifikus tárgyszókatalógusunkat az RMNY rendszerére építve, de saját tapasztalatainkkal kiegészítve hoztuk létre.

12. *Bibliográfiai azonosító* – ahol az 1600-ig megjelent külföldi, illetve az 1711-ig kiadott magyar nyomtatványok mellett a nemzetközileg elfogadott rövidítés és tételszám szerepel.

Említettük már, hogy a régi nyomtatványok bibliográfiai leírásának nemcsak a műre, hanem a példányszámra is ügyelnie kell. Az alábbi négy adatmező éppen ezt a feladatot célozza:

13. *Kolligátumjelzés* – amely a dokumentum kolligátum voltát és a kolligátum szerkezetében elfoglalt helyét jelzi.

14–15. A *possessor-bejegyzések* két adatmezője – ahol az előbbi a bejegyzések, pecsétek, ex librisek, lényegesebb margináliák betűhű leírását tartalmazza, évszám nélküli szövegek esetében évszázados pontosságú datálással. Az utóbbi a szövegből kiemelhető névalakokat tartalmazza, az intézményneveket egységesített formában, a személyneveket a bejegyzés nyelvén és írásrendszerében.

16. *Egyéb* – ahol a példány teljességére, állapotára, illetve a kötés sajátosságaira vonatkozó tájékoztatás szerepel.

Nyilvánvaló, hogy a leírás elvei miatt különböző változatokat öltő névalakok az adatmezőben található formájukban nem indexelhetők. További két járulékos adatmezőre van tehát szükség: az első a szerző, a második a közreműködők, fordítók, továbbá a nyomdahely és a nyomdász bibliográfiai névalakját, az utalókat, illetve szerző nélküli nyomtatványok esetében a címszót tartalmazza, amelyek a rendezés alapjául szolgálnak.

Elérkeztünk az adatbázis-kezelés egyik igen lényeges eleméhez, hogy tudniillik a keresett információhoz milyen biztonsággal és gyorsasággal jutunk el. Alapelvünk az volt, hogy felesleges olyan FST-vel (*field select table* = indexelésre kijelölt mezők) dolgozni, amely már előre megfelelne minden lehetséges szűrőfeltételnek. Terveink szerint az invertálás, azaz a visszakeresésre szolgáló index elkészítése csak az on-line katalógusban való keresés lehetséges leggyakoribb szempontjaira ügyel. Tehát az FST vonatkozik

- a szerzőre;
- a közreműködőre;
- a nyomdahelyre;
- a nyomdászra;
- az utalókra;
- a tárgyszóra
- és a possessor-bejegyzésre.

Minden egyéb – például a cím egy-egy szavának vagy a megjelenés évének – keresését a MicroISIS egy könnyen elsajátítható keresőnyelvvvel támogatja. A ma általánosan használt személyi számítógépeken néhány perc, a SUN-on futó BRS szoftver esetében néhány másodperc elég ahhoz, hogy a legbonyolultabb kérdésre is választ kapjunk adatbázisunkban, amely jelenleg csaknem négyezer adatot tartalmaz.